

ایشمن رون

سال سی و پنجم، شماره ششم
بهمن و اسفند ۱۴۰۳
ISSN: 1023-7992

دوماهنامه نقد کتاب، کتاب‌شناسی و
اطلاع‌رسانی در حوزه فرهنگ اسلامی

۲۱۰

جوا جهانی خشن | رسول جعفریان | محمد جلیسه
رسول جعفریان | حیدر عیوضی
محمد سوی | مسعود راسنی پور
امید حسینی نژاد | رضا طبیرزاده
میلاد بیکار | احمد رضا قائم
مقامی | علیزاده | حمید عطای
نظری | علی بودی | سید علی
میراصلی | مرتضی عطای | مرتضی عطای
ظیل حسینی عطای | علیزاده بخاری
ایمنی | مرتضی کریمی زیبا | سید
محمد حسینی کریمی زیبا | سید

آخریکی آزمسلمانان چراغی فرا راه من دارید! | چاپ نوشت (۱۷)
برگی از ادبیات ضد صوفی در مسلمانان هند | نسخه‌خوانی (۳۹)
| آینه‌های شکسته (۷) | مرگ چنین خواجه... | تازیدن؟ تاسیدن؟
ناهیدن؟ | خراسانیات (۳) | یادداشت‌های لغوی و ادبی (۳) |
منتزی دیگر از سنیان دوازده‌امامی | نوشتگان (۱۱) | نظریه
آواشناختی خلیل بن احمد وزبانشناسی هندی | طومار (۹)
إشارات و تنبیهات (۷) | حدیث «علي مع الحق» از عبقات الأنوار
رباعیات صرفی کشمیری در دیوان خاقانی | سحر با باد می‌گفتم
حدیث آرزومندی | نکته، حاشیه، یادداشت

پیوست آینه‌پژوهش | الجامع لعلوم القرآن، تفسیر أبي الحسن الرمانی
روند تحول نگاه اهل سنت به نهج البلاغه در قرن هفتم هجری

حدیث «علی مع الحق» از عبقات الأنوار

تصحیح و تحقیق یا تصحیف و تحریف

مرتضی علیزاده نجار

| ۲۸۳ - ۳۱۴ |

چکیده: حدیث «علی مع الحق» از موسوعة عبقات الأنوار، بخش مخطوط و تکمیل نشده‌ای است که در سال‌های اخیر در دسترس پژوهشگران قرار گرفت. این بخش مجموعه‌ای از فیش‌های نامدون و سیاهه‌هایی است که بیشتر توسط کاتبانی ناشنا باوارگان و اصطلاحات به رشته تحریر درآمده است؛ از این‌رو متنی درهم‌ریخته و پرغلط از این اثر بر جای مانده است. به تازگی پاره‌ای از این سیاهه که از نظم و پیوستگی بهتری برخوردار است، توسط مؤسسه‌ای در قم گزینش شده و با طبقه‌بندی «تصحیح، تحقیق و تعلیق» و باصف «تحقیق علمی کم‌نظیر» چاپ و روانه بازار شده است؛ ولی بررسی این اثر نشان می‌دهد که متن چاپی نه تنها گزینشی، بلکه دچار تحریف و تصحیف و ناهنجاری در خوانش نسخه است و شرط امانت داری در ارائه نسخه بهشتد مورد تسامح قرار گرفته است. افزون بر آنکه سهل‌انگاری در مقابله و ویرایش، لغزش‌های تایپی، شتابزدگی در چاپ، به این اثر فاخر آسیب رسانده و محتواهی آن را سست نموده است. بازبینی این تصحیح ناقص و پراشتیاه اعتماد به متن چاپی را سلب نموده، و ضرورت تصحیحی دیگر را آشکار می‌سازد.

کلیدواژه‌ها: میر حامد حسین، عبقات الأنوار، «علی مع الحق»، تصحیح، تحریف.

The Hadith 'Ali Ma'a al-Haqq in 'Abqāt al-Anwār:
Correction and Verification or Distortion and Corruption?
Mortaza Alizade Najjar

Abstract: The hadith 'Ali Ma'a al-Haqq in the encyclopedic work 'Abqāt al-Anwār belongs to an unfinished manuscript section that has only recently become available to researchers. This section consists of unorganized notes and scattered records, primarily transcribed by scribes unfamiliar with the terminology, resulting in a disordered and error-ridden text.

Recently, a portion of these records, which exhibit better coherence, was selected by an institution in Qom and published under the grand title of "Correction, Research, and Commentary," being praised as "an exceptional scientific study." However, an examination of this work reveals that the printed text is not only selectively edited but also suffers from distortions, transcription errors, and irregularities in the reading of the manuscript. The principle of scholarly fidelity in presenting the text has been severely compromised. Additionally, negligence in collation and editing, typographical mistakes, and a rushed publication process have undermined the integrity of this distinguished work, rendering its content unreliable. A critical review of this flawed and error-laden edition calls into question the credibility of the printed version and highlights the urgent need for a more rigorous scholarly edition.

Keywords: Mīr Ḥāmid Ḫusayn, 'Abqāt al-Anwār, 'Ali Ma'a al-Haqq, textual correction, distortion.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرستال جامع علوم انسانی

پیش درآمد

بایستگی حراست و پاسداری از میراث علمی پیشینیان، ضرورتی انکارناپذیر است؛ به ویژه آثاری که پیوستگی مستقیم با هوتی دینی و مذهبی یا فرهنگی دارد. بی‌درنگ تصحیح و احیای آثار مکتوب یکی از راه‌های حراست از این میراث است که مصحح می‌کوشد با بهره‌گیری از متدهای درون‌منتهی و برون‌منتهی، همراه با مهارت لازم در خوانش نسخه، متنی پاکیزه از اثر را گزارش نماید و به ماندگاری آن کمک کند. یکی از سرمایه‌های ارزشمند اسلامی که سال‌ها در پستوی غربت قرار داشت و احیای آن خدمتی شایسته به اسلام و کمکی برای حفظ میراث تشیع به شمار می‌رود، تصحیح کتاب شریف عبقات الأنوار فی امامة أئمۃ الاطهار اثر فاخر علامه مجاهد میر حامد حسین لکهنوی هندی است. این اثر را می‌توان بزرگ‌ترین موسوعه امامت دانست که در رد باب هفتم از کتاب تحفة اثناعشریه اثر عبدالعزیز دھلوی در دیار هندوستان نگاشته شده است. تقریظات گسترده^۱ و ستایش‌های پرمایه به خوبی از حشمت و شکوه کتاب عبقات و مؤلف آن پرده برمی‌دارد؛ چنان‌که برخی بزرگان شیعه این اثر را بی‌نظیر دانسته‌اند که از صدر اسلام تاکنون مانند آن نگاشته نشده است^۲ یا برخی دیگر آن را معجزه‌ای روشنگر خوانده‌اند.^۳ عبقات الأنوار ثمره سال‌ها مجاهدت خالصانه‌ای است که با سوز جگر و استقراری طاقت‌شکن در آثار و منابع حدیثی، کلامی، ادبی، تاریخی، رجالی، عرفانی، فقهی، اصولی و ... نگاشته شده است و با نشری مسجع و ادبیاتی دلچسب، انگشت حیرت بردهان همگان نهاد و سندی محکم در اندیشه امامت اهل بیت(ع) به عنوان میراثی گران‌بهای از پیامبر عرضه می‌کند.

پاره‌ای از مجلدات عبقات مانند «حدیث غدیر»، «حدیث منزلت»، «حدیث تشییه»، «حدیث نور» و «حدیث ولایت» در زمان حیات مؤلف و زیرنظر وی با چاپ سنگی منتشر شد و پاره‌ای دیگر همچون «حدیث طیر»، «حدیث ثقلین» و «حدیث مدینة علم»

۱. برای نمونه نگاه کنید به: سواطع الأنوار فی تقریظات عبقات الأنوار اثر راحت حسین. پیش‌تر این اثر در سال ۱۹۰۵ میلادی در مطلع الأنوار لکهنوی به زیور طبع آراسته شد و به‌زودی متن کامل و مصحح آن در کنگره علامه میر حامد حسین رونمایی خواهد شد.

۲. برای نمونه نگاه کنید به: سید محمدحسن امین عاملی، اعیان الشیعه، ج ۴، ص ۳۸۱؛ آتابزرگ تهرانی، طبقات اعلام الشیعه، ج ۱۳، ص ۳۴۸ و منابع دیگر.

۳. عبدالحسین امینی، الغدیر، ج ۱، ص ۳۲۲.

بعدها از سوی فرزندان ایشان تکمیل و به زیور طبع آراسته گشته است. شوربختانه نگارش این اثر سترگ در زمان مؤلف پایان نیافت و تشنۀ کامان معارف اهل‌بیت (ع) را در حسرت دائمی گذاشت؛ به گونه‌ای که پاره‌ای از مجلدات آن تنها در مجموعه مخطوطات و یادداشت‌های مؤلف باقی ماند و چه بسا در گذر زمان آسیب دید. منهج اول (نقد شش عقيدة اهل سنت در امامت و نقد شباهات دھلوی در آیات امامت امیرالمؤمنین علیه السلام) و نیز بخشی از منهج دوم (نقد دیدگاه‌های دھلوی در احادیث امامت) مانند حدیث «علی مع الحق»، حدیث «رایت» و ... از این قبیل است.

تصحیح و احیای مجموعه عبقات آرزویی دیرینه بود که افراد و گروه‌های زیادی در سر می‌پروراندند، هرچند برخی دلسوزان کوشیدند با چاپ افست این اثر رانگهداری کنند،^۱ برخی نیز با حروف چینی و چاپ برخی مجلدات در صیانت از آن کوشیدند؛^۲ اما احیای دقیق و تصحیح روشنمند با استفاده از متدهای جدید و تخریج مصادر گستردۀ آن - با توجه به دلایلی که خواهد آمد - کار ساده‌ای نبود، بلکه همتی بلند و دقیق عمیق می‌طلبد؛ از این رو همواره تلاش‌های کوششگران در این عرصه ناکام ماند تا اینکه در سال‌های اخیر طرح کنگره علامه میر حامد حسین هندی از سوی برخی استادان حوزه علمیه قم مطرح شد و دییرخانه آن در بنیاد بین‌المللی امامت این آرزوی دیرینه را دنبال نمود و تصحیح این اثر را در دستور کار قرار داد. اما روشن بود که استعمال غیر منطقی در تصحیح چنین اثری بزرگ با ابعادی گسترده روانبود؛ زیرا گستره اثر، تنوع مصادر، فهم ادبیات منحصر به فرد آن و همچنین دسترسی نداشتن به بسیاری از مصادر مخطوط یا چاپ سنگی و نیز پرغلط بودن پاره‌ای از آنها بخشی از سختی کار بود. بی‌گمان نشر منسجم و یکپارچه که بتواند حق بزرگ این کتاب را به خوبی ادا کند نیز ضرورتی دیگر بود. از همه مهم‌تر سیاق خوانی و تصحیح برخی سیاهه‌های عبقات مهارتی دوچندان می‌طلبد تا اصل امامت‌داری در گزارش و انتساب درست محتوا به نویسنده و نیز ویرایش صحیح و قابل فهم برای مخاطبان با اهتمام بیشتری رعایت شود.

۲۸۶

آینه پژوهش | ۲۱۰
سال | ۳۵ شماره ۶
۱۴۰۳ بهمن و اسفند

۱. پاره‌ای از مجلدات عبقات توسط مدرسه امام مهدی (عج) قم در سال‌های ۱۴۰۵-۱۴۰۶ قمری افست شده است.
۲. چنان‌که مجلد «حدیث غدیر» توسط غلام‌رضا مولانا بروجردی در ۱۰ جلد در خلال سال‌های ۱۴۱۱-۱۴۰۴ قمری در قم و مجلد «حدیث ثقلین» از سوی مؤسسه نشر نفائس اصفهان حروف‌چینی و در سال ۱۳۷۸-۱۳۷۹ قمری به زیور طبع آراسته گشت.

در این میان پاره‌ای از فیش‌ها و دست‌نوشته‌های مجلد حدیث «علی مع الحق» پیش‌تر توسط کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی عکس‌برداری شد و پاره‌ای دیگر هنوز دست‌نیافته مانده بود و انتظار تکمیل نسخه‌ها زمانی مضاعف می‌طلبید؛ تا اینکه به همت دبیرخانه کنگره علامه میر‌حامد‌حسین پاره‌ای دیگر نیز کشف شد و در اختیار پژوهشگران قرار گرفت. شایان ذکر است این دست‌نوشته‌ها افرون بر خطاهای لغزش‌های امالی کاتبان، در اوراقی پراکنده و درهم‌ریخته قرار داشت که نیازمند تدوین و تنظیم بود شوربختانه رفتار عجولانه برخی مؤسسات در احیا و انتشار این مجلد، آسیبی دیگر بر پیکره این اثر وارد کرد و به جای عرضه متنی صحیح، کامل و مدون، اثری پرغلط و ناقص با تحریفی گستردۀ منتشر شد. متنی که نه در خورشأن کتاب عبقات بود و نه با مقام علمی والا مؤلف آن سازگار بود. از این‌رو نقدی بر تصحیح منتشرشده و لاجرم احیای مجدد این مجلد برای پاسبانی از میراث عبقات ضروری به نظر رسید.

پیش از بیان نمونه‌هایی از آسیب‌ها، یادآوری نکات زیر ضروری است:

۲۸۷
آینه پژوهش | ۲۱۰
سال | ۳۵ شماره ۶
بهمن و اسفند ۱۴۰۳

۱. نخستین و مهم‌ترین رسالت تصحیح، ارائه متنی صحیح از مؤلف است؛ یعنی غرض و قلم مؤلف بدون هرگونه کم و کاست به خواننده عرضه شود، هرچند برخی عبارت‌ها یا استدلال‌ها با سلیقه مصحح سازگار نباشد. به عبارت دیگر مصحح می‌کوشد متن اساس را به درستی عرضه کند و چنانچه خط، سهو یا نقصی در قلم مؤلف یا کاتب وجود داشت، آن را اصلاح نماید و با علامت‌گذاری و توضیحاتی در پانوشت مراد وی را تبیین کند؛ از این‌رو دخالت در متن یا تحریف قلم نویسنده و هرگونه حذف و اضافه نامشخص و غیرضرور، خارج از شأن تصحیح و خلاف امانت‌داری است؛ چراکه اغراض مؤلف به طور کامل در دسترس مصحح نیست. بی‌گمان مصحح در مواردی به دلیل افتادگی، نقصان، مخدوش شدن نسخه یا اشتباه در کتابت، ناگزیر به تصرف در متن است؛ ولی افودگی و حذفیات تصحیح باید با علامت مشخص شود یا در پانوشت به آن تذکر داده شود. گفتنی است در مقدمه تصحیح چاپی نیز به این نکته تصریح شده است: «بعخش دلالت حدیث علی مع الحق بر اساس مسوّدة تازه یافت شده از علامه میر‌حامد‌حسین رحمة الله عليه بدون هیچ زیادی در متن آن، تحقیق و تصحیح شد».^۱ در تقریظ این اثر

نیز آمده است: «با تحقیق علمی کم نظری توسط ... منتشر شود»^۱ که این ادعاهای در تصحیح چاپی نیازمند راستی آزمایی است.

۲. سهو و خطا امری طبیعی است و هیچ کار بشری را نمی‌توان یافت که خالی از اشتباه باشد؛ از این رو هر چند متنی در مقام تصحیح باشد، ممکن است خود نیز دچار سهو و خطا باشد و چه بسا لغزش‌هایی در تایپ یا املای واژگان یا ثابت علامت‌های رخداد و این اتفاق چیزی از ارزش کار تصحیحی کم نمی‌کند؛ ولی تحریف و تصحیف و لغزش‌های گسترده در نسخه‌خوانی و مقابله‌ای که سبب تغییر و تخلیط و تغليط متن گردد در متن چاپی هرگز سزاوار نیست؛ چنان‌که در مقدمه تحقیق نیز تصریح شده است: «متن نقل‌ها با مصادر منتخب به دقت مقابله شده است». ^۲ بنابراین در نوشتار پیش‌رو بیشتر به این بخش پرداخته شده و از گزارش همه لغزش‌های تایپی یا ویرایشی و مقابله صرف نظر شده است.

۳. بخشی از اثر چاپی موردنظر شامل متن و سند حدیث «علی مع الحق» است که در مقدمه تحقیق ادعا شده است: «از آنجاکه این مسُوده شامل مباحث سندی نبود، برای تکمیل بحث، سند حدیث علی مع الحق را بر اساس روش و منهج علامه میر حامد حسین رحمة الله عليه در دیگر احادیث تألیف کرده و به مسُودات بخش دلالت اضافه کردیم».^۳ هرچند پاره‌هایی از این بخش چاپی نیز در یادداشت‌های حدیث «علی مع الحق» موجود است و گویا از آن نیز بهره‌برداری شده است، اما در هر حال استنادی به مؤلف ندارد و تنها حدود هشتاد صفحه در بخش دلالت به ارائه متن عبقات و تصحیح آن اختصاص یافته است؛ از این رو نقد پیش‌رو نیز تنها به همان هشتاد صفحه کوتاه پرداخته است. البته این پیش‌همچنان باقی می‌ماند که چرا در تصحیح چاپی، از سیاهه و احیای یادداشت‌ها به نام مؤلف صرف نظر شده است؟ و چرا تصحیح گزینشی انجام شده است؟ یا دست کم چرا در مقدمه اثر به آن اشاره نشده و مخاطب بی‌خبر از نسخه در ناگاهی و بی‌خبری رها شده است؟ مخاطب چگونه باید بداند متن عرضه شده همه سیاهه‌های حدیث «علی مع الحق» نیست و جزئیات بیشتری از آن وجود دارد که پرده‌پوشی شده است؟

۱. ص ۳۰ (تقریظ آیت الله میلانی).

۲. ص ۳۸.

۳. نک به: ص ۳۷-۳۶ (مقدمه تحقیق).

۴. عوامل گوناگونی در تخریب و تحریف اثر دخیل است که مهم‌ترین آنها عبارت‌اند از: خوانش ناصحیح نسخه، حذف خودسرانه، افزودگی بدون علامت، خلط و خطأ در مقابله، تغییر بدون وجه در رمزهای نسخه و ویرایش ناصواب. روشن است که جمع‌آوری تمام خطاهای در حد مقاله‌ای کوتاه است و نه نگارنده مقاله بنا بر گردآوری همه آنها دارد؛ از این‌رو در هر بخش تنها چند نمونه و در مجموع هجده نمونه عنوان خورده است که برخی از نمونه‌ها بیش از یک اشکال را دربر می‌گیرد. در پایان نیز جدولی از نمونه‌های گوناگون دیگر فهرست شده است؛ همچنین گفتگویی است برخی از نارسانی‌ها در عدم تقویم نص‌ریشه دارد، اما با توجه به اشتراک برخی عنوان‌ین ثبت شده با تقویم نادرست نص، از ثبت عنوان جداگانه برای تقویم نص صرف نظر شده است.

۵. در بیشتر نمونه‌های معنون از نقد حاضر ابتدا تصویر نسخه چاپی و سپس تصویر نسخه اساس مخطوط و در برخی موارد نیز تصویر مصادر عبقات برای مستندسازی و فایده بیشتر ثبت شده است.

۲۸۹

آینهٔ پژوهش | ۲۱۰
سال | ۳۵ شماره ۶
بهمن و اسفند ۱۴۰۳

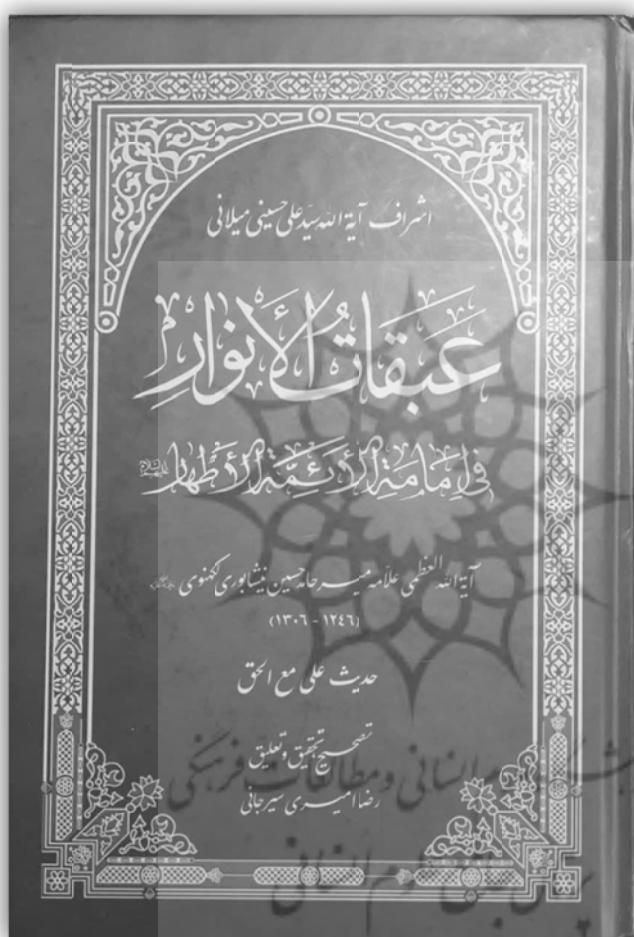
۱. شناسنامه اثر ۱-۱. نسخه اساس

نسخه اساس مجلد حدیث «علی مع الحق» یادداشت‌ها و سیاهه‌هایی است در یک دفتر گردآوری شده است. مغشوش و آشفته بودن متن از ناآشنایی بیشتر کاتبان به اصطلاحات و واژگان علمی پرده می‌گشاید و افرون بر اشتباهات املایی، در اوراقی پراکنده و نامنظم گردآمده است. رسم الخط قدیم و تفاوت نگارش با رسم الخط معاصر از جمله ویژگی‌های نسخه اساس است؛ برای نمونه می‌توان به مواردی همچون «حذف نشانه مدد (ـ)»، «ثبت الف مقصوره در غیر پایه یاء مانند هرون، اسماعیل، معowie، اسحق»، و «ثبت همزة عربی در متن فارسی مانند اوصیاء کبار، خطاء اجتهادی، دعاء»، «ثبت کاف برای حرف گاف» و... اشاره کرد.

به گزارش کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی این نسخه در ۶۳۸ ورقه^۱ با ابعاد ۱۶ در ۱۱ سانتی‌متر و به شماره عمومی ۲۴۹۲۴ ثبت شده است. متن نسخه با عبارت «قال

۱. در مقدمه اثر چاپی، نسخه اساس ۶۳۸ صفحه به جای ۶۳۸ ورقه معرفی شده است که صحیح نیست. نک به: ص ۳۸. همچنین ناگفته نماند که شمار تصاویری که از کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی یافت شده، تنها ۶۱۲ ورقه را نشان می‌دهد.

الفاضل الناصب رحم الله عليا اللهم ادر الحق معه حيث آغاز می شود و با عبارت «و سیأتأتی حديث الخوخه لابی بکر رضی الله عنہ و ما یستفاد من ذلك^۱ پایان می یابد.

۲۹۰

آینه پژوهش | ۲۱۰
سال ۳۵ | شماره ۶
بهمن و اسفند
۱۴۰۳

۱- نسخه چاپی

عنوان و نام پدیدآور: عبقات الأنوار فی امامۃ الائمه الأطهار علیهم السلام / میر حامد حسین نیشاپوری لکھنؤی؛ اشرف سید علی حسینی میلانی؛ تصحیح و تحقیق و تعلیق رضا امیری سیرجانی. مشخصات نشر: قم، مرکز الحقائق الاسلامیة، ۱۴۰۰. شابک

۱. ویرایش مطابق نسخه است.

دوره: ۶، BP۲۲۳، رده‌بندی کنگره: ۹۷۸_۶۰۰_۸۵۱۸_۴۸_۸؛ ج: ۳؛ ۸۵۱۸_۴۲_۶، رده‌بندی دیوبی: ۴۵/۲۹۷، شماره کتاب‌شناسی ملی: ۷۶۵۹۴۷۹.

۲. عوامل تخریب

۱-۲. خوانش ناصحیح و دستبرد

خطرناک ترین تصرف در تصحیح حدیث «علی مع الحق»، تغییر واژگان یا انتقال واژگانی نامفهوم، مهمل و نادرست است که در انتقال غرض و مراد واقعی نویسنده به مخاطب اخلاق وارد می‌کند و از عیار اشکال یا طعن‌های حساب شده مؤلف نیز می‌کاهد. گویا ناتوانی یا نبود تجربه لازم در خوانش نسخه، مهم ترین عامل این اشتباه است. بی‌گمان بر

هر محقق یا مشرِف یا منتشرکننده یک اثر لازم است پیش از نشر به دقت آن اثر را ارزیابی کند و متن مغلوط را به نام مؤلف منتشر نسازند. در ادامه نمونه‌هایی از این دست کاری و ناهنجاری ارائه می‌شود.

نمونه ۱: «شک‌های عامیانه بر آن زند» یا «مثُل‌های عامیانه برای آن زند»

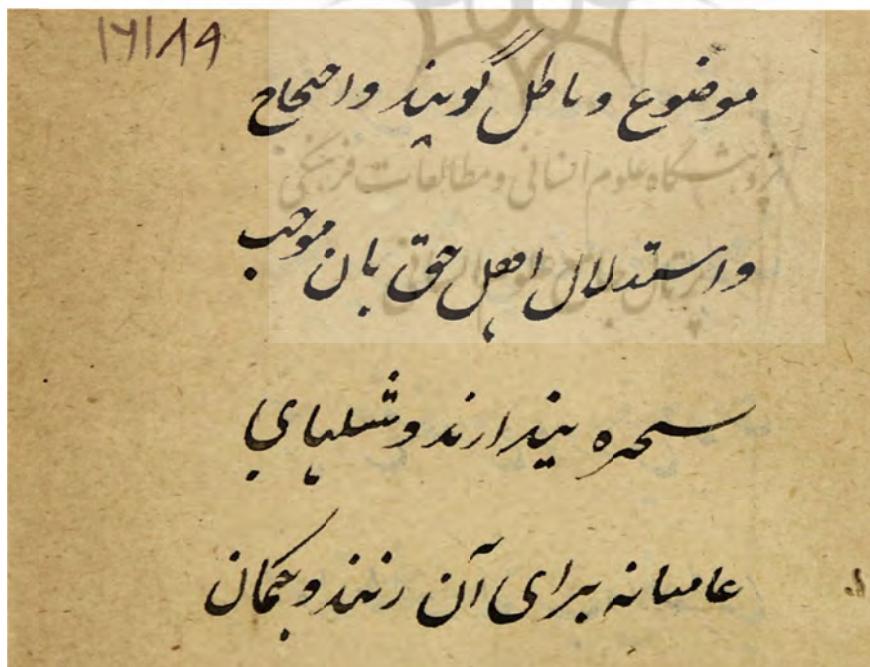
بررسی حدیث موضوع 'الحق' بعدی مع عمر حیث مکان

۴۰۱

به غایت غرابت است که جناب شاه صاحب با وصف این همه طول بیان و عصبیت و عناد در تضیییغ فضائل ائمه امجاد تا آن که حدیث شریف؛ آنا مدینة العلم و حدیث؛ ولی کل مؤمن بعدی که هر دو به طرق صحیحه معتمد هموی است، و مؤید است به روایات صحیحه اهل حق و اجماع ایشان^۱، من تلقاء النفس به هوا جس نفسانی موضوع و باطل گویند^۲، و احتجاج و استدلال اهل حق به آن موجب مسخره پندازند، و شک‌های عامیانه بر آن زند، و به گمان خویش - العیاذ بالله - سخافت عقل ایشان ثابت کنند؛ و خود بر چنین خرافات - که اصلاً خصم

۲۹۲

آینه پژوهش | ۲۱۰
سال ۳۵ | شماره ۶
بهمن و اسفند
۱۴۰۳

خوانش «شک‌های عامیانه بر آن زند» در سطر ششم از تصویر متن چاپی از جمله خوانش‌های ناصحیح است که عبارتی نامفهوم از مؤلف را به مخاطب عرضه می‌کند.

حقیقت سخن آن است که صاحب تحفه در نقد حدیث «أنا مدینة العلم» پس از نقل ادعای وضع این حدیث، دانش علمای شیعه در استدلال به آن را سخره می‌گیرد و می‌نویسد: «تمسک به این احادیث موضوعه که اهل سنت آن را از دائیره تمسک و احتجاج خارج کرده‌اند در مقام الزام ایشان، دلیل صریح است بر دانشمندی علمای شیعه».^۱ وی سپس با مثالی عامیانه در صدد اثبات ادعای خود می‌نویسد: «و این بدان ماند که شخصی معرفت پیدا کند با نوکر شخصی که او را از نوکری برطرف کرده و تقصیرات او را دیده و خیانت او را معلوم نموده و از خانه خود برآورده، منادی در شهر گردانده که فلان نوکر را با من سروکاری نیست، من ذمہ‌دار او نیستم و عهدۀ معاملات او ندارم. این شخص ساده‌لوح این همه مراتب را دانسته، با آن نوکر معامله دین نمود و زر معامله از آن شخص درخواستن آغاز نهاد. این ساده‌لوح نزد عقلا در کمال مرتبۀ سفاهت خواهد بود».^۲

بنابراین ناقد بصیر در سطر یادشده از حدیث «علی مع الحق» با عبارت «مَثَلُهَايِ عَامِيَانَهُ بِرَأْيِ آنِ زَنْدَ» به همان مثال اشاره دارد و خوانش «شک‌های عامیانه بر آن زند» چنان‌که در تصویر نسخه اساس نیز مشاهده می‌شود، نه تنها وجهی ندارد، بلکه با مشاهده ارجاع مؤلف به حدیث «أنا مدینة العلم» و پاسخ مؤلف در همان باب، قابل فهم بود.^۳

۱. تحفه اثناعشریه: ورقه ۱۷۱.

۲. همان.

۳. برای توضیح بیشتر، نک به: عبقات الأنوار(حدیث أنا مدینة العلم)، ص ۶۴۰-۶۴۱.

نمونه ۲: «صحت نخواهند آورد» یا «حثت نخواهند آورد» و حند لغتش

روايات آن نمی‌کند ولوبیر طریق مجھوں مقدوم، وروای دلالت قاطعہ بر کذب و افترای آن، ومقدوم و مجرور بودن رجال آن به علمای نقاشان منکرداشند، و خوب دارند که موضوع و مقترن باشد^۱، بلکه قطعاً و حتماً موضوع و مقترن داشند. احتجاج مازندا، و در مقابلة خصم به ذکر آن پردازند، وار [؟] عهود سابقه ولاحقه که در صدر کتاب که در این کتاب غیر از کتب معتمد شیعه صحیت نداشتند اورد^۲ حسابی بر تدارد، و آن مواعید را پس پشت اندارند (فَتَبَرُّدَ زَرَّةٌ ظُلْفِرَهُ)^۳. و متحیر از عصیت علمای قوم و خرافات ایشان که به امثال این حدیث موضوع استدلال بر عصیت خلیفه نانی نمایند و از عصیت جناب امیر علیه السلام باوصف اعتراف اکابر علمای قوم به دلالت حدیث اللهم أذر الحق معه بر عصیت آن حضرت^۴ سریاز زنند و بر خود پیچند؛ مولوی عبدالعلی^۵ در شرح مشنوی در اوآخر

در این نمونه از نسخه چاپی یک نقص و سه تصحیف و یک تحریف وجود دارد. نقص در استنساخ با علامت [?] مشخص شده است و تصحیف نیز در سه فقره «غیر از»، «صحبت نخواهند آورد» و «متحیرم از عصبیت علمای قوم» رخداده است که با نسخه اساس تنسابی ندارد. تحریف نیز در گزارش آیه است که در بخش سوم از عوامل تحریب درباره آن سخن خواهیم گفت.

گفتنی است که روی سخن مؤلف در این بخش با صاحب تحفه درباره تمسمک وی به روایت ساختگی «الحق» بعدی مع عمر حیث کان است. صاحب عبقات توضیح می‌دهد که این روایت از نظر شیعه دروغ و افترایی بیش نیست؛ از این رو بر دھلوی چنین خرده می‌گیرد که چرا به عهد خود در آغاز کتاب مبنی بر آنکه در مقابل شیعه تنها بر منابع خودشان استدلال خواهد کرد و از آثار ایشان حجت خواهد آورد،^۱ پایبند نیست؟! با این توضیح در موارد یادشده به ترتیب «ثلث عهود سابقه»، «جز از»، «حجت نخواهند آورد» و «به حیرتم از عصبیت علمای قوم» صحیح است و متن نسخه اساس چنین خوانده می‌شود:

«خود بر چنین خرافات که اصلاً خصم روایت آن نمی‌کند ولو بطريق مجھول مقدوح، و ورای دلالت ادلۀ قاطعه بر کذب و افترای آن و مقدوح و مجروح بودن رجال آن به علمای ثقات شان منکر دانند، و خوف دارند که موضوع و مفتری باشد، بلکه قطعاً و حتماً موضوع و مفتری بدانند، احتجاج سازند و در مقابلۀ خصم^۲ به ذکر آن پردازنند و از ثلث عهود سابقه و لاحقه که در صدر کتاب که درین کتاب جزاً کتب معتمدۀ شیعه حجت نخواهند آورد، حسابی برندارند و آن مواعید را پس پشت اندازند؛ فَتَبَذُّو وَرَاءَ ظُهُورِهِم^۳، "[کتاب الله وراء ظهورهم] کائنهم لا يعلمون".^{۴ و ۵} و به حیرتم از عصبیت علمای^۶ قوم و خرافات ایشان که به امثال این حدیث موضوع استدلال بر عصمت خلیفه ثانی نمایند و از عصمت جناب امیر علیه السلام با وصف اعتراف اکابر علمای قوم به دلالت حدیث "اللَّهُمَّ أُورِّ الْحَقَّ مَعَهُ" بر عصمت آن حضرت سر باززنند و بر خود پیچند».

۱. تحفه اثناعشریه: ورقه ۱۰ و ۲۰.

۲. خ: حصارم.

۳. آل عمران: ۱۸۶.

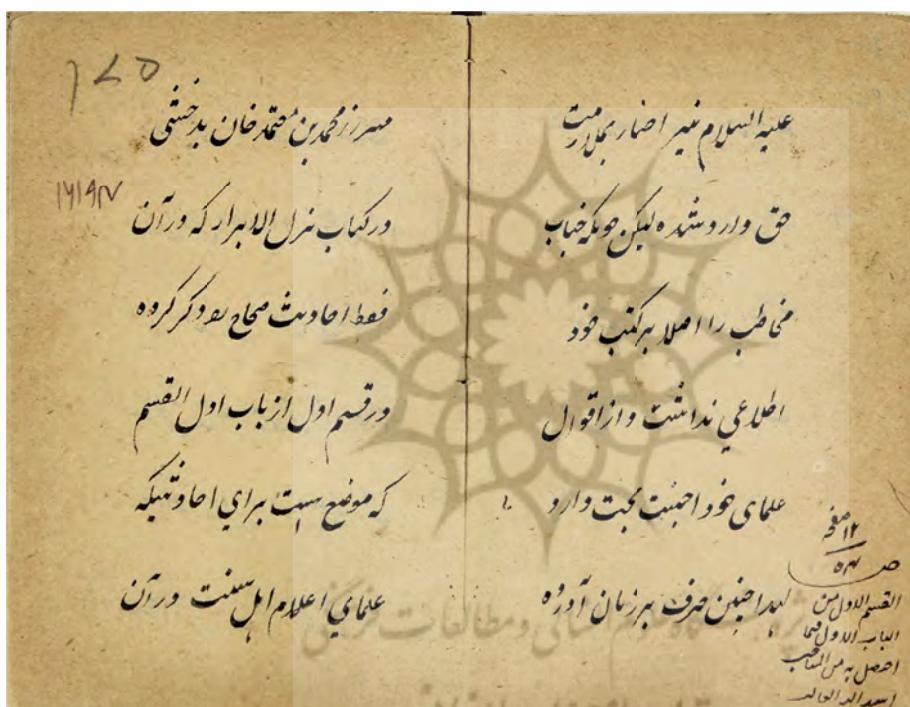
۴. بقره: ۱۰۱.

۵. دور «يعلمون» خط کشیده شده است.

۶. خ: «عصبیت علمای».

نمونه ۳: «که موضوع است» یا «آن قسم که موضوع است»

میرزا محمد بن معتمد خان بدخشی در کتاب نزل الانبیار که در آن فقط
احادیث صحاح را ذکر کرده، در قسم اول از باب اول که موضوع است برای احادیثی
که علمای اعلام اهل سنت در آن اختلاف نکرده‌اند، گفته: «أخرج أبو يعلى^۲

۲۹۶
آینه پژوهش | ۲۱۰
سال ۳۵ | شماره ۶
بهمن و اسفند
۱۴۰۳

در این فقره کوتاه چاپی سه خطای عجیب رخ داده است؛ خطایی که نه تنها نسخه
مخطوط را تصحیح نمی‌کند، بلکه متن تسبیتاً پاکیزه را به تحریف و تخریب دچار نمود و
در نهایت جمله‌ای ساختگی را به مؤلف نسبت داده است.

واژه «انقسم» در سطر چهارم از تصویر مخطوط، ترکیب چسبیده «آن قسم» است که
مطابق رسم الخط مرسوم در زمان نگارش به صورت چسبیده و بدون نشانه مد (-) الف
نوشته شده است. این ترکیب، بی‌دلیل و بدون هیچ اشاره‌ای حذف شده است و سپس

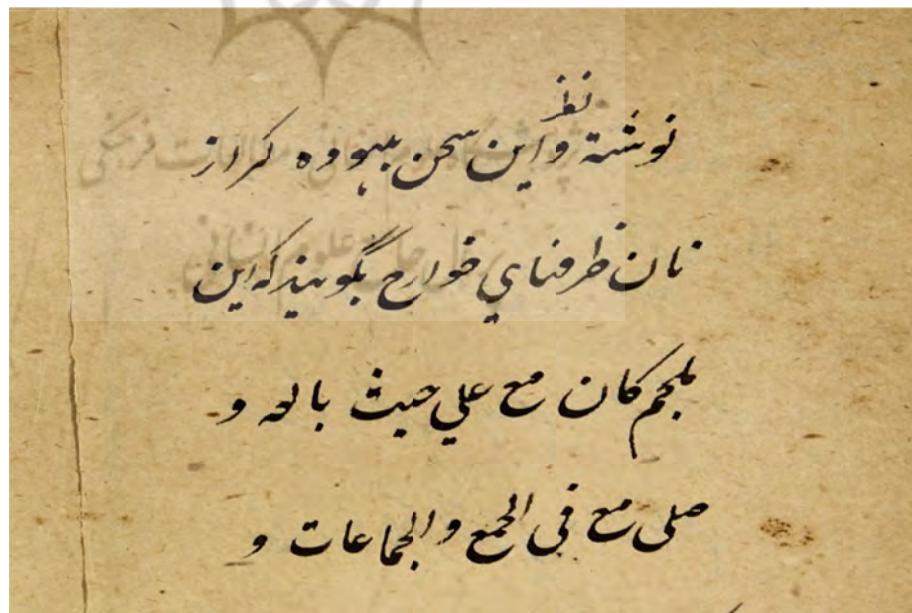
واژه «موقع» که به معنای « محل قرار گرفتن چیزی» است - گویا به دلیل عدم فهم درست نسخه اساس - به «موقع» که معنایی کاملاً متفاوت دارد، تغییر یافته است. در سطر پایانی نیز واژه «اعلام» که به درستی توسط کاتب خط خورده، در متن ثبت شده است. مجموعه این تغییرات عجیب، معنایی نادرست را به خواننده منتقل می‌کند و کلام نویسنده را با تحریف رو برو کرده است. در حالی که متن صحیح چنین است: «میرزا محمد بن معتمد خان بدخشی در کتاب نزل الأبرار - که در آن فقط احادیث صحاح را ذکر کرده - در قسم اول از باب اول - آن قسم که موقع است برای احادیثی که علمای اهل سنت در آن اختلاف نکرده‌اند - گفته ...».

نمونه ۴: «آن است که اگر خوارج بگویند» یا «آن است که) اگر <از زبان> ظرفای خوارج بگویند»

«مضمون سفاهت مشحون را ابن روزبهان در ابطال الباطل نوشته، و نظیر این سخن بجهوده آن است که اگر خوارج بگویند که: ابن ملجم کان مع علي حيث باعده وصلی معد في الجمع والجماعات وكان معه في المسجد، پس قیلس مساوات درست می شود که الحق مع علي وعلي مع ابن ملجم، يتبغ الحق مع ابن ملجم. و

۲۹۷

آینه پژوهش | ۲۱۰
سال | شماره ۶
بهمن و اسفند ۱۴۳

این بخش از متن گزارشی از کتاب البارق الموبقة^۱ است. و فقره «آن است که اگر خوارج بگویند...» در متن چاپی، عبارتی ساختگی است که با نسخه اساس یکسره ناسازگار است و با مصدر نیز یکسان نیست. گویا مصحح ناتوانی در خوانش نسخه و عدم مراجعه دقیق به مصدر را مجوز دستبردی ناروا می‌داند و کلامی پرمغز را به طرز عجیبی تحریف کرده است.

کوتاه سخن آنکه صاحب تحفه در توجیهی علیل و غیروجهی در دلالت حدیث «علی مع الحق» می‌نویسد: «و بعضی از ظرفای اهل سنت در مقابلة شیعه، به حدیث "أَدِرِ الْحَقَّ مَعَهُ حَيْثُ دَأْرٌ" تمسک نموده‌اند بر صحت خلافت ابوبکر و عمر؛ لأنَّ عَلِیًّا كَانَ مَعَهُمْ حَيْثُ بَايَعَهُمْ و تابَعَهُمْ وَصَلَّى مَعَهُمْ فِي الْجَمْعِ وَالْجَمَاعَاتِ وَنَصَحَّهُمْ فِي أَمْوَارٍ يَتَعَلَّقُ بِرِيَاسَتِهِمْ. پس قیاس مساوات درست می‌شود که: الحق مع علی و علی مع ابی بکر و عمر...».^۲ از این رو صاحب بوارق، تیزینانه در مقام طعن بر تحفه برآمده است و پاسخ خویش را با همان ادبیات تنظیر می‌کند. متن این پاسخ در نسخه اساس چنین گزارش شده است: «نظیر این سخن بیهوده اگر از زبان ظرفای خوارج بگویند...» و در نسخه موجود از مصدر آمده است: «ونظیر این سخن بیهوده آن است که اگر ظرفای خوارج بگویند...». بنابراین متن چاپی، نه با نسخه اساس و نه با مصدر و نه با شیوه‌نامه تصحیح تطابق ندارد. هرچند نسخه مخطوط مشوش باشد، اما اشتباہ در خوانش نسخه‌ای مشوش، مجوز دخالت و دستبرد در متن نیست، بلکه باید در پانوشت به ناخوانابودن نسخه یا وجود احتمالات گوناگون در واژگان متن اشاره شود. همچنین مطابق شیوه‌نامه، زیادی‌های متن عبقات بر مصدر و نیز زیادی‌های مصدر بر متن عبقات باید به ترتیب با علامت <> و () مشخص شوند^۳ که در اینجا چنین نشده است.

۲۹۸

آینه پژوهش | ۲۱۰
سال | ۳۵ شماره ۶
۱۴۰۳ بهمن و اسفند

۲-۲. تغییر رمزها

رمزگذاری نادرست یا تغییر رمز نسخه یکی از آفت‌های دیگر تصحیح حاضر است که نسخه اساس را تغییر داده است و در برخی موارد مخاطب را به خطای برد. بی‌گمان

۱. این اثر از سلطان‌العلماء سید محمد بن سید دلدار علی است که در نقد باب هفتمن تحفه اثناعشریه نگاشته شده است.

۲. تحفه اثناعشریه: ورقه ۱۷۵.

۳. نک به نسخه چاپی، ص ۳۹.

بسیاری از رموز دارای نکات و فواید سودمندی است که بر اهل تحقیق پوشیده نیست؛ رمزها دارای معنایی خاص هستند و از شیوه یا سبک نگارش مؤلف حکایت می‌کنند؛ همچنین می‌توانند در کشف سبک‌های ادبی در یک منطقه یا در زمانی تاریخی یاری رسانند. به طور کلی تغییر رمزها یا غفلت و بی‌سلیقگی در ثبت درست آنها در تصحیح حدیث «علی مع الحق» در دو نمونه بررسی می‌شود؛ یکی تغییر رمز «اه» به «إلخ»، دیگری ثبت رمز حجری برای نسخه خطی اساس.

نمونه ۵: تغییر رمز «اه» به «إلخ»

رمز «اه» اختصار «إلى آخره» یا به نقلی مخفف «انتهی» است^۱ و در بسیاری از موارد در دو نسخه اساس و مصادر آن یکسان ثبت شده است؛ اما با کمال تعجب در نسخه مطبوع بدون هیچ توضیحی تصحیف شده و رمز «اه» به رمز «إلخ» تغییر یافته است؛ برای نمونه در صفحات ۴۳۲، ۴۳۳ و ۴۳۴ از نسخه چاپی مواردی همچون « قوله: و گاهی می‌گویند إلخ»، « قوله: زیرا که رسولان إلخ»، « قوله: و نیز تأئی إلخ»، « قوله: گوئیم إلخ» چه در مصدر و چه در نسخه خطی «إلخ» ندارد، بلکه به جای آن رمز «اه» ثبت شده است.^۲ روش نیست این تغییر و تصحیف چه وجهی دارد؟

۲۹۹

آینه پژوهش | ۲۱۰
سال | ۲۵ شماره ۶
بهمن و اسفند ۱۴۰۳

نمونه ۶: ثبت رمز حجری برای نسخه مخطوط

خطای رمزگذاری نسخه خطی «علی مع الحق» به نسخه حجری دیگر خطای رمزگذاری است. پیشتر اشاره شد که این نسخه مجموعه‌ای از سیاهه و فیش‌هایی است که به مرتبه چاپ نرسید؛ ولی در مقدمه تصحیح این نسخه یک بار به عنوان «مسوده، یادداشت‌های اولیه علامه میرحامد حسین» معرفی شده است^۳ و باری دیگر عنوان چاپ سنگی برای آن درج شده و رمز «ح» به معنای حجری برای آن ثبت گشته است؛^۴ عجیب‌تر آنکه این رمز نادرست در سرتاسر پانوشت متن چاپی رعایت شده است؛ از این رو این پرسش وجود دارد که چرا نسخه حدیث «علی مع الحق» به دو عنوان مسوده و چاپ سنگی معرفی شده است؟! و مخاطب بی خبر از نسخه به کدام یک باید اعتماد کند؟

۱. معجم الرموز العامة، ج ۲، ص ۱۹، ۵۰.

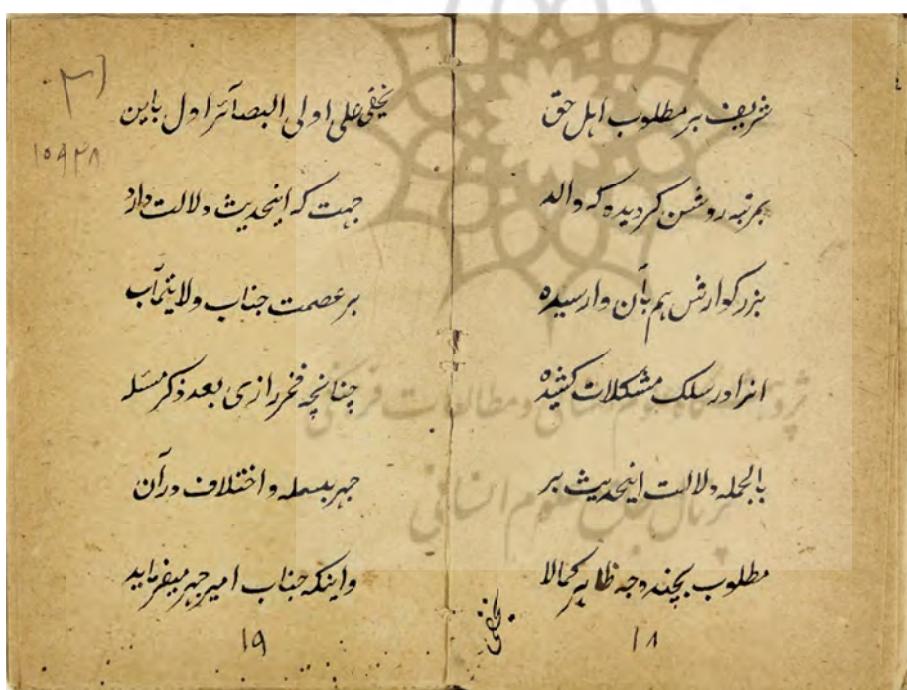
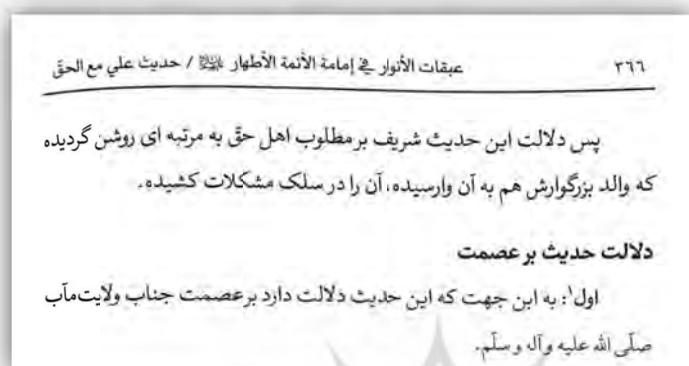
۲. به دلیل حجم زیاد از گزارش تصویری صرف نظر شده است.

۳. نک به: ص ۳۶.

۴. نک به: ص ۳۹.

۳-۲. حذف متن

نمونه ۷

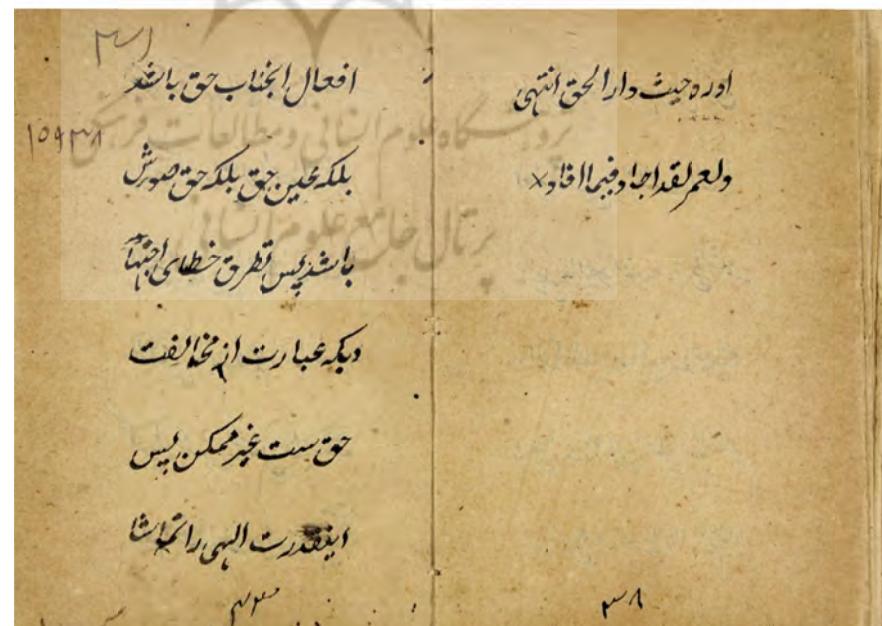
چنان‌که پیش تراشاره شد، شأن مصحح، گزارش صحیحی از یک اثر به مخاطب است و باید از هرگونه دست بد اعم از زیاده یا نقصان در متن تصحیحی پرهیز نماید؛ حتی اگر فقره‌ای از متن زیادی به نظر رسید، نباید به حذف خودسرانه آن اقدام کرد، بلکه در موارد

۳۰۰
آینه پژوهش | ۲۱۰
سال ۳۵ | شماره ۶
بهمن و اسفند
۱۴۰۳

ضروری باید در پانوشت به فقره حذفی اشاره شود تا تغییرات از سوی مصحح مشخص شود یا غلط بودن زیادی به قدری آشکار و روشن باشد که نیاز به تذکر در پانوشت نیز نباشد.

از جمله تحریفات عجیب در متن چاپی، حذف بی دلیل برخی عبارت‌های نسخه اساس بدون هیچ اشاره‌ای در پانوشت است؛ به ویژه عبارت‌ها و فقرات صحیحی که وجود آن در فهم کلام نویسنده لازم است و اتفاقاً بخشی از متن کتاب است؛ برای نمونه در ص ۳۶۶ مطبوع - که در تصویر نیز آمده است - عبارت «بالجمله دلالت این حدیث بر مطلوب یه چند وجه ظاهر، کما لایخفی علی أولی البصائر» به طور کامل حذف شده است و در پانوشت نیز علت حذف و تحریف بیان نشده است.

نمونه ۸

در تصویر نسخه اساس، پس از گزارش عبارتی ازوی الله دهلوی در التفہیمات الإلهیة، بر دلالت حدیث «علی مع الحق» بر عصمت چنین آمده است: «ولعمر لقد اجاد فيما افاد». سپس مؤلف گران قدر استدلال خود را تمام می‌کند و می‌نویسد: «افعال آن جناب حق باشد بلکه عین حق، بلکه حق ضوءش باشد. پس تطرق خطای اجتهادی که عبارت از مخالفت حق است، غیر ممکن» و در ادامه چنین می‌افزاید: «پس این قدرت الهی را تماشا باید کرد که چنین متعصب جاحد که در إزالۃ الخفاء و فُرْتَة العَيْنَیْنِ چه ها تعصبات نالائق که نگفته و چه ها خرافات که یاد نکرده! به کمال صراحت داد انصاف داده، به نهایت عصمت آن جناب تصریح کرده، به وضوح تمام بازگفته که تمام افعال آن جناب حق است، و ازان هم ترقی کرده، گفته که: نمی‌گوییم که آن مطابق حق است، بلکه آن حق است بعینه، بلکه حق امری است که منعکس می‌شود از این افاعیل مثل ضوء شمس...». اما چنان که در تصویر نسخه چاپی مشاهده می‌شود، فقره «افعال آن جناب حق باشد بلکه عین حق، بلکه حق ضوءش باشد. پس تطرق خطای اجتهادی که عبارت از مخالفت حق است، غیر ممکن»، به طور کامل حذف شده است.

۳۰۲

آینه پژوهش | ۲۱۰
سال | ۳۵ شماره ۶
۱۴۰۳ بهمن و اسفند

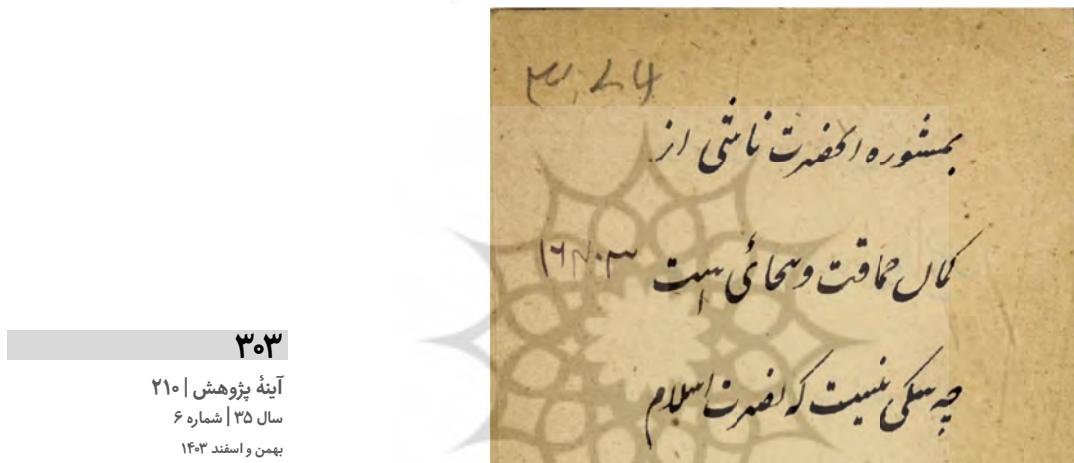
بی‌گمان مصحح کلام مؤلف را ناقص دانسته است^۳ و گویا ارتباط این دو صفحه با یکدیگر را به درستی دریافت نکرده است؛ از این رو خطای خویش را وجهی برای تحریف و حذف متن قرار داده است، درحالی که هرگاه احتمال نقصان در عبارت یا سقط در کتابت وجود داشته باشد، مصحح می‌تواند با قلاب یا تذکر در پانوشت نقصان عبارت را تدارک کند، بدون آنکه کلام نویسنده را حذف نماید. در این فقره نیز برفرض نقصان می‌توان عبارت را چنان احیا نمود: «[هرگاه تمام] افعال آن جناب حق باشد بلکه عین حق، بلکه حق ضوءش باشد. پس تطرق خطای اجتهادی که عبارت از مخالفت حق است، غیر ممکن...».

۱. عبارت مطابق نسخه اساس ثبت شده است.

۲. در نسخه اسامی «چنان چنین» ثبت شده است.

۳. در پانوشت شماره ۳ از نسخه مطبوع - چنان که در تصویر شماره‌گذاری شده - آمده است: «قسمتی از کلام مؤلف رحمه الله تعالى موجود نیست»؛ از این رو روش است که مصحح نسخه را ناقص دانسته است. با توضیحی که در متن آمده و نیز شواهد تصویر از جمله علامت «×» و خالی بودن ادامه صفحه، به نظر می‌رسد عبارت مؤلف تمام است و این پانوشت وجهی ندارد.

بر او اینکه استدلال به مشوره آن حضرت ناشی از کمال حماقت است؛ چه شکی
بیست که نصرت اسلام و دفع (کفار) از مدنیه طبیبه که حرم آن حضرت و (امان)
سایر مسلمین بوده، برآن جناب و بر سایر مسلمین واجب بوده، وابن مشوره نبود مگر

натوانی در خوانش متن نه تنها متن قوی و مسجع را به عباراتی مغلوط یا نامفهوم تبدیل
کرده است، بلکه در برخی موارد به حذف واژه‌ها نیز انجامیده است؛ چنان‌که در
تصویر مشاهده می‌شود فقره «وبی‌حیایی» که خوانشی دقیق دارد، حذف شده است.
با زسازی صحیح آن چنین است: «استدلال به مشوره آن حضرت ناشی از کمال حماقت
و بی‌حیایی» است.^۱

در نمونه چهارم از این نوشتار - چنان‌که پیشتر تصویر آن ثبت شد - حذفی آشکار در گزارش
فقره «فَتَبَدُّلُوهُ وَرَاءَ ظُهُورِهِمْ كَأَنَّهُمْ لَا يَعْلَمُونَ» رخ داده است و فراز «كَأَنَّهُمْ لَا يَعْلَمُونَ» بدون هیچ
اشارة‌ای در پانوشت حذف شده است. بی‌گمان آنچه در نسخه اساس ثبت شده است،
گزارشی از آیات قرآن کریم است؛ ولی به طور دقیق مشخص نیست که آیا مؤلف با بهره‌گیری

۱. این عبارت گزارشی از الیوارق الموقعة اثر سلطان‌العلماء است (نک به: البوارق الموقعة، ص ۳۱۳).

از واژگان و مضمونی قرآنی در صدد نقل به معناست و قصد ثبت آیه را ندارد یا خطای در گزارش کریمہ یا اشتباهی از ناسخ رخداده و آیه به درستی نوشته نشده است؛ ولی در متن چاپی بدون توجه به این نکته، ادامه عبارت حذف شده است، در حالی که باید این تغییر در پانوشت گزارش می‌شد یا با علامت‌گذاری در متن به این شکل بازسازی می‌شد: «فَبَذُوهُ وَرَاءَ طُهْوَرِهِمْ»^۱، «[کتاب الله وراء طهورهم] کاَنَّهُمْ لَا يَعْلَمُونَ».^۲

۲-۴. افزودگی در عنوان و متن

اهمیت گزارش دقیق نسخه مخطوط و عدم افزودگی خودسرانه و بدون علامت در عنوان‌گذاری برکسی پوشیده نیست. بی‌شک هر عنوانی که بدون علامت در نسخه چاپی یا تصحیحی اضافه می‌شود، منتبه به مؤلف خواهد بود؛ پس چنانچه گویای تمام اغراض نویسنده نباشد یا به هر دلیلی نارسا باشد، افزون بر اینکه گزارش نسخه را تحریف می‌کند، به اعتبار مؤلف نیز خدشه وارد می‌سازد. باری، این تحریف در سرتاسر نسخه چاپی به وفور یافت می‌شود که از ذکر تمامی آنها در این وجیزه صرف نظر شده است و تنها به پاره‌ای از آنها اشاره می‌شود.

۳۰۴

آینه پژوهش | ۲۱۰
سال | شماره ۶
۱۴۰۳ بهمن و اسفند

نمونه ۱۱: «تازیانه زدن مردی که با زنی سخن می‌گفت»

دهلوی در بخشی از بررسی حدیث «علی مع الحق»، معارضاتی را در مقابل این حدیث مطرح کرده است؛ یکی از این معارضات، روایت ساختگی «الحق بعدی مع عمر» است. صاحب عبقات پاسخ ورد این معارضه را در چند وجه دنبال می‌کند که هیچ‌کدام از این وجوده عنوان ندارند؛ ولی در تصحیح اثر برای تمامی این وجوده - بدون هیچ‌گونه علامت و توضیحی - عنوان‌گذاری انجام داده است که در برخی موارد، عنوان افزوده شده چندان مناسب به نظر نمی‌رسد؛ از جمله عنوان «تازیانه زدن مردی که با زنی سخن می‌گفت» که در صفحه ۳۹۴ آمده است.

این قسمت درباره تازیانه زدن ناحق عمر به مردی است که با همسر خویش گفتگویی داشت؛ چراکه عمر گمان کرده بود او با نامحرمی ارتباط دارد. آن مرد نیز به عمر اعتراض

۱. آل عمران: ۱۸۶.

۲. بقره: ۱۰۱.

کرد: «إنما هي أمرأتي» تابي گناهی خود را اعلام کند. این گزارش نشان می دهد روایت «الحق مع عمر» با نصوص تاریخی سازگار نیست.

در نسخه چاپی عنوان «تازیانه زدن مردی که با زنی سخن می‌گفت»، بدون علامت برای این قسمت از استدلال افزوده شده است؛ در حالی که این عنوان مجعلون نه تنها گویای جرح خلیفه نیست، بلکه چه بسا بیان از اجرای احکام از سوی خلیفه است و مخاطب بی خبر از نسخه اساس این عنوان را از مؤلف می‌انگارد.

نمونه ۱۲: «امر به قتل نفس معصومه»

در صفحه ۳۹۴ عنوان «امر به قتل نفس معصومه» بدون هیچ علامتی افروده شده است. این قسمت درباره قاتلی است که برخی از اولیای دم وی را بخشیده بودند، ولی عمر همچنان بر قصاص او پاشاری داشت.^۱ روشن است که چنین قاتلی هرچند از حکم قصاص رهایی یافته است، اطلاق عنوان «نفس معصومه» چندان مناسب او نیست و صرف نظر از درستی یا نادرستی عنوان، ثبت آن بدون علامت و درنتیجه انتساب آن به نسخه اساس پذیرفتني تخواهد بود.

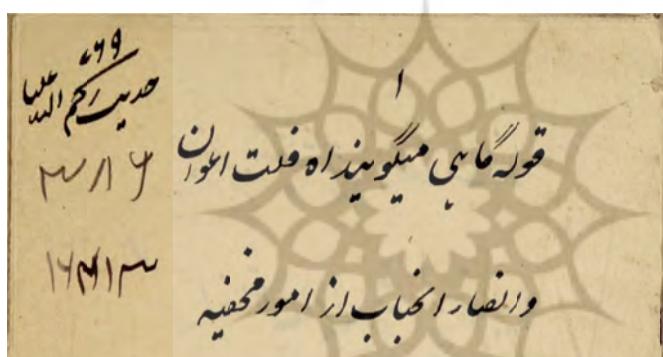
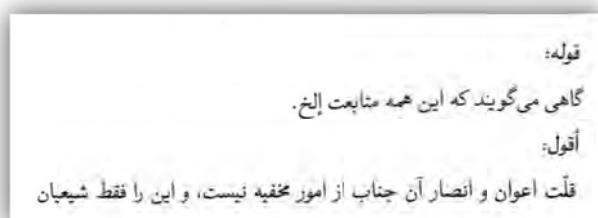
این گونه تحریف‌ها و افزودگی‌ها در اثر حاضر پرشمار است که شمارش همه آنها در این وحیزه نمی‌گنجد؛ برای مثال در صفحات ۳۶۶ تا ۳۷۱ و نیز در صفحه ۴۰۹ تمام عنوان‌های افزوده‌های تصحیح است. همچنین در صفحه ۳۹۸ عنوان «بغض مردی بدون جهت شرعی»، در صفحه ۳۹۹ عنوان «کلام سید مرتضی در رد این حدیث»، در صفحه ۴۰۰ عنوان «تصریح به وضع حدیث»، در صفحه ۴۰۳ عنوان «جواب انشاء‌بودن روایت حضرت امیر المؤمنین علیه السلام و اخبار بودن روایت عمر»، در صفحه ۴۰۳ عنوان «ورود روایت به صیغه اخبار» همگی افزودگی‌های بدون علامت از مصحح است.

نمونه ۱۳: «قوله: گاهی می‌گویند که این همه متابعت‌الخ. أقول:»

افزودگی به متن در مواردی که نسخه افتادگی داشته یا ناقص باشد، امری پذیرفته و قابل قبول است؛ زیرا چه بسا بدون آن متن نامفهوم خواهد بود، ولی افزوده‌های تصحیح نباید

۱. در متن این گزارش آمده است: «روی آن عمرأتی برجل قد قتل عمداً فامر بقتله، غفی بعض أولياء المقتول فامر بقتله...».

با متن اساس خلط شود یا به نسخه مخطوط نسبت داده شود، بلکه زیادی‌های تصحیح باید با علامت‌گذاری مانند قلاب [] مشخص گردد. در تصویر و توضیح زیر نمونه‌ای از افزودگی در متن مشاهده می‌شود:

۳۵۶

آینه پژوهش | ۲۱۰
سال ۳۵ | شماره ۶
بهمن و اسفند
۱۴۰۳

تصویر نسخه مصدر (البوارق الموبقة، ص ۳۱۴)

فقهه «قوله: گاهی می‌گویند که این همه متابعت إلخ. أقول: قلت اعوان و انصار آن جناب از امور مخفیه نیست» در نسخه چاپی، نه تنها با نسخه مخطوط سازگار نیست، بلکه با نسخه مصدر نیز همخوانی ندارد؛ از این‌رو با توجه به تصویر نسخه، دستبرد مصحح در متن آشکار می‌شود.

فقهه حاضر گزارشی از کتاب البوارق الموبقة است. نویسنده بوارق نخست فقهه‌ای از عبارت تحفه را با واژه «قوله» مشخص می‌کند و سپس با عبارت «قلت اعوان و انصار...» در مقام

پاسخگویی برآمده است. این متن در نسخه مخطوط عبقات - چنان‌که در تصویر مشخص است - چنین گزارش شده است: «قوله: گاهی می‌گویند اه. قلت اعوان و انصار...» و در مصدر - یعنی کتاب یوارق - آمده است: «قوله: گاهی می‌گویند الخ. قلت اعوان و انصار...». اما در نسخه چاپی هیچ‌کدام از مخطوط و مصدر پیروی نشده است، بلکه مصحح خودسرانه به تکمیل عبارت تحفه پداخته است و امامت‌داری صاحب عبقات در گزارش متن بوارق را نیز نادیده انگاشته است. هرچند نمی‌توان افزوده مصحح از تحفه را بی‌فایده دانست، اما افروزه بدون علامت که به مؤلف منتنسب می‌شود و نیز تصرف در دو نسخه مخطوط و مصدر بدون گزارش در پانوشت توجیه‌پذیر نیست؛ بلکه افزون بر تحریف به زیاده، امامت‌داری مؤلف در نقل از مصدر را نیز نقض کرده است.

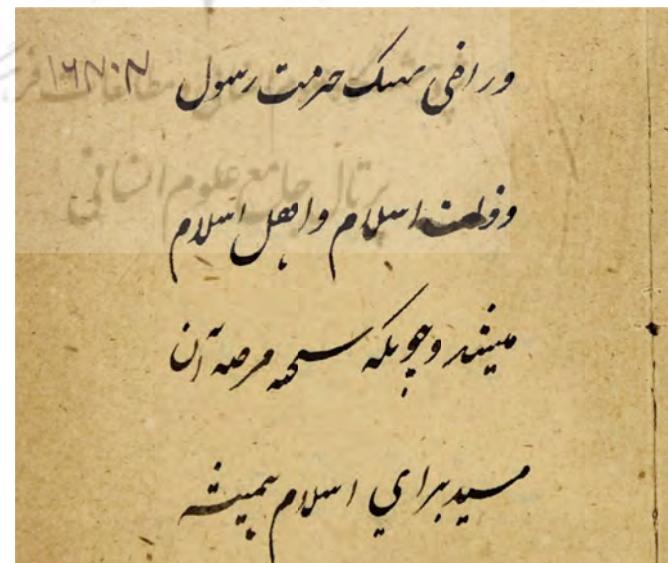
۲-۵. خطای در مقابله

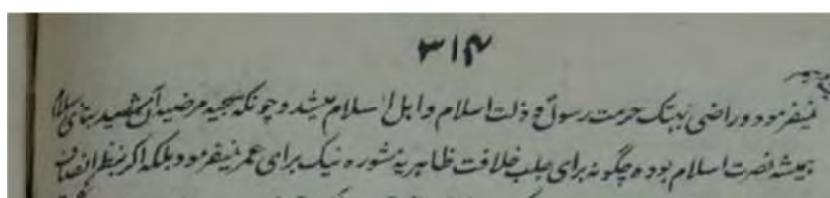
نمونه ۱۴: «سجیه مرضیه آن سید برای اسلام» یا «سجیه مرضیه آن مشیبد بنای اسلام»

۳۰۷

آینه پژوهش | ۲۱۰
سال | ۲۵ شماره ۶
بهمن و اسفند ۱۴۰۳

و چون که سجیه مرضیه آن سید برای اسلام همیشه تصریت اسلام بوده، چگونه برای جلب خلافت ظاهریه مشوره نیک برای عمر نمی‌فرمود؟! بلکه اگر به نظر انصاف بیند، این کار مکاران و دنیا داران است، لکن چون محض پناه قربت الهی و ترویج

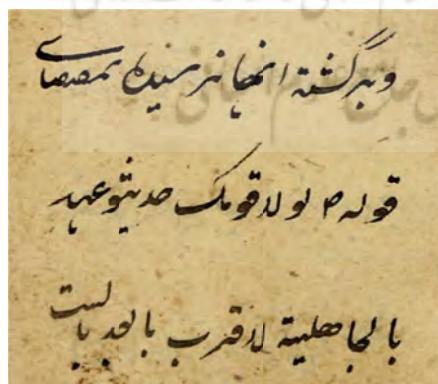

تصویر نسخه مصدر (البواز الموقعة، ص ۳۱۴)

فراز «سجیة مرضیه آن سید برای اسلام» ادامه گزارش متن البواز الموقعه اثر سلطان العلما است که در نسخه اساس با مسامحه و خط‌نگارش شده است و متن دقیق آن در مصدر، عبارت است از: «سجیة مرضیه آن مشید بنای اسلام». این فراز، وصفی زیبا و نثری گویا و پرمغز درباره حضرت امیرالمؤمنین (ع) است که در نسخه چاپی به متنه ضعیف و سست تغییر یافته است. این اشتباہ بیان‌کننده نداشتن دقت در مقابله با مصدر است و با ادعای مصحح در مقدمه تصحیح مبنی بر دقت در مقابله^۱ نیز ناسازگار است.

نمونه ۱۵: «به مقتضای حدیث: لولا قومك حدیثو عهد بالجاهلية» یا «به مقتضای قوله ص: لولا قومك حدیثو عهد بالجاهلية ...»

تکلیف جهاد می‌داد، و در زمان رواج ایمان و اسلام و هنگامی که دین تمام شد، از قوم عاشش و برگشته (شدن) آن‌ها ترسیده به مقتضای حدیث^۲: لولا قومك حدیثو عهد بالجاهلية، لأمرت بالبيت أن یهدم^۳، چن و خوف و بیزی غاید و تجویز قته و فساد

۳۰۸

آینه پژوهش | ۲۱۰
سال ۳۵ | شماره ۶
۱۴۰۳ بهمن و اسفند

فقره «به مقتضای حدیث: لولا قومك حدیثو عهد بالجاهلية...» در متن نسخه چاپی، با هیچ کدام از دو نسخه اساس و مصدر آن سازگاری ندارد، بلکه در هر دو آمده است: «به مقتضای قوله: لولا قومك حدیثو عهد بالجاهلية...»؛ ازاین رو وجه تصرف در واژه «قوله» و تبدیل آن به «حدیث» روش نیست. هرچند در پانوشت واژه «قوله» از مصدر گزارش شده است، اما این گزارش چنین می‌نمایاند که واژه ثبت شده در متن مطابق نسخه اساس است، در حالی که چتین نیست.

۳. ویرایش ناصواب

نمونه ۱۶: یکدست بودن فاصله‌ها

۲. مرحوم سید ابن طاووس اعلى الله مقامه در کتاب *الطرائف* در مقام دفع این شبهه، این مطلب را تغییر نموده‌اند. ایشان در آن چه به قرآن‌دان نوشته‌اند می‌فرماید: «فکان هذا الارتداد يا ولدي محمد! من جملة موانع أبيك أمير المؤمنين عليه السلام من منازعة أبي بكر و عمر، ومن رغب في نيل الدنيا بطريقهما ممن يرجوا أن يحصل له منها إذا حصل لها ولایة من الحطام ملا يرجوا بولایة أبيك على

عليه السلام؛ لأنهم عرفوا منه صلى الله عليه وآله أنه لا يتحمل بغير الحق الذي لا تصر على النفس». فلو أن أبيك أمير المؤمنين عليه السلام نازع أبيك منازعة المقابلة والمقاهرة، لأذى ذلك إلى أن يصبر أهل المدينة حريراً وأهل الردة ظاهرة، وكان أهل مكة الذي ذكرتهم ما ارتدوا وقد أسلموا لما هاجم النبي صلى الله عليه وآله بالعساكر التي عجزوا عنها وملكون قهراً وبغتة على صفة ما كانوا يقدرون على التخلص منها، فكان إسلامهم إسلام مقهور، فمته وجداً من يساعدهم على زوال القهر عنهم ما يؤمن من ارتدادهم عملاً قهروا عليه من الإسلام المذكور.

فما كان بقي على ما ذكر المروزي وغيره ممن ارتد من سائر أهل تلك البلاد إلا الطائف، وأي مقدار للطائف مع ارتداد سائر الطوائف؟ فلولا تسکین أبيك أمير المؤمنين عليه السلام لذلك البغي والعذون بترك الصحارة لأبي بكر، ومساعدته لأهل المدينة على الذين ارتدوا على الإسلام والإيمان وإطفاء تلك النيران، كان قد ذهب ذلك الوقت الإسلام بالكلية أو كاد يذهب ما يمكن ذهابه منه بتلك الاختلافات الرديئة».

کشف المحجة لشمرة المهجحة: ۱۲۴

ویرایش یکدست و یکنواخت از اصول مهم نگارش است. البته در این باره سهو و خطأ در تمام اثر- به دلیل نداشتن اشراف به تمام واژگان- سهم بسیار بالایی دارد؛ ولی تکرار شمار بالای اشتباه در یک صفحه نشان‌دهنده کم دقیقی در ویراستاری است؛ برای نمونه در تصویر

پانوشت صفحه ۳۶۱ از متن چاپی - چنان‌که مشاهده می‌شود - «واو» عربی جدا از واژه پسین ثبت شده است، درحالی‌که در صفحه پیشین آن و صفحات دیگر به واژه بعدش چسبیده است. همچنین در ثبت «لا» نافیه در سطر چهارم و پنجم یک بار با فاصله (ما لا يرجوا) و بار دیگر چسبیده (لايعلم، لاتصیر) ثبت شده است. گفتنی است یکسان نبودن ویرایش به این مورد اختصاص ندارد، بلکه در جای جای متن چاپی مشاهده می‌شود.

نمونه ۱۷: «کار روایی» یا «کارروایی»

ونیز چون حضرت امیر از جانب خدا به تائی مأمور شد، و اصلاً اظهار دعوی
امامت نکرد، مکلفین در ترک متابعت او معذور خواهند بود، و اگر بنا بر حفظ دین و
دنیای خود، (و) کار روایی مهتمات خود، در این مدت دیگری را نصب نمایند، محل
عناب و عقاب خواهند بود؛ **﴿لَا يَكِلُّ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا﴾**^۱.

در فقره «و اگر بنا بر حفظ دین و دنیای خود (و) کار روایی مهمات خود...» واژه ترکیبی «کار روایی» با فاصله ثبت شده است؛ جدایی دو واژه «کار» و «روایی» با توجه به معنای مستقلی که برای هر کدام وجود دارد، همان معنای مستقل را به مخاطب القا می‌کند، درحالی که مؤلف واژه «کار روایی» به معنای تدبیر کار، کارسازی و سودمندی^۱ را اراده نموده است، چنان‌که در لغتنامه‌ها نیز ثبت شده است و این واژه بدون فاصله درج می‌شود.

۳۱۵

آینه پژوهش | ۲۱۰
سال ۳۵ | شماره ۶
بهمن و اسفند
۱۴۰۳

نمونه ۱۸: «نادر تصریح صریح و قطع و ختم» یا «ناچار تصریح صریح و قطع و ختم»

۳. تصریح به وضع حدیث
و اگر براین همه دلائل صریحه و برای همین قطعیه کذب و افترای این حدیث
موضوع دل ندهند و جرح و قدح روات آن را به سمع اصحاب نشنوند، و از خوف ذهبی
که این حدیث کذب و مختلق باشد^۲ هم نترسند، نادر تصریح صریح و قطع و ختم
و جزم اهل سنت به وضع این خرافت - بحمد الله - اثبات کنم، و قفل سکوت و
صموت بر لب‌های هر زه درای متخصصین زنم.

۱. لغت‌نامه دهخدا، ج ۱۲، ص ۱۷۹۶۸ (کاررو).

واژگان مهم‌مل در عبارت «نادر تصریح صریح و قطع و ختم و جزم» یکی دیگر از خطاهای ویرایشی و تقویمی است. هرچند احتمال لغتش در تایپ واژه «نادر» بعید نیست، ولی واژه «ختم» اشتباهی آشکار در تقویم نص است. اگرچه این واژه در نسخه مخطوط نیز «ختم» ثبت شده است که با توجه به قرینه سیاق خطای آن قابل شناسایی است. بنابراین با توجه به نسخه مخطوط و قرینه سیاق، بازسازی متن چنین است: «ناچار تصریح صریح، و قطع و ختم و جزم اهل سنت به وضع این خرافت - بحمد الله - اثبات کنم».

نمونه‌هایی دیگر از خطاهای تصحیح

متن چاپی - بدون مراجعه به نسخه اساس یا مصدر آن - به تنهایی گویای بسیاری از لغتش‌های ویرایشی تصحیح و برخی موارد تقویم نص است؛ لغتش‌هایی همچون جابجایی تشدیدها در مثل «ابن عباس» و «آنک» در صفحه ۴۲۶، ثبت همزه وصل در برخی موارد مانند «بالإجماع» در صفحه ۳۵۷، ویرایش ناصحیح حرف «ياء» در متن عربی مانند «يعنى علياً» در صفحه ۴۰۷، یا ثبت اشتباه حروف مانند واژه «جميع» به جای «جمیع» در صفحه ۴۱۵ و مواردی دیگر از این قبیل که ذکر تمامی آنها در این نوشтар چندان ضرورت ندارد. اما ممکن است پاره‌ای از خطاهای و تغییرها بدون بررسی نسخه اساس و مصادر آن چندان روش نباشد؛ از این‌رو برای آشنایی بیشتر با متن چاپی و سنجش میزان اعتماد به آن، یادآوری نمونه‌هایی دیگر لازم است:

۳۱۱

آینهٔ پژوهش | ۲۱۰
سال | ۳۵ شماره ۶
بهمن و اسفند ۱۴۰۳

شماره صفحه	متن چاپی	صحیح	توضیحات
۳۵۹	و به روایات موضوعه افتراقیه چندی از کذایین <از> گمان مخالفت و منافقت فیما بین می نمایند.	و به روایات موضوعه افتراقیه چندی از کذایین، گمان مخالفت و منافقت فیما بین می نمایند.	خ: «چندی کذایین از». آنچه در صحیح ثبت شده، از «م» است. جای «از» در نسخه خطی و مصدر متفاوت است. ولی در متن چاپی بین دو نسخه خلط شده و واژه «از» تکرار شده است.
۳۶۵	پانوشت ۱ م: «با»	بالخلافت	در مصدر واژه «بالخلافت» ثبت شده است و نسخه اساس «به خلافت» است. ولی در متن چاپی نسخه مصدر «با خلافت» گزارش شده است.
۳۶۹	گواز	گواز	در نسخه خطی «کواز» ثبت شده است.
۳۷۰	چها	چها	در نسخه خطی «چها» ثبت شده است که نیازمند اصلاح است

نقد و بررسی کتاب | حدیث «علی مع الحق» از عبقات الأنوار

توضیحات	صحیح	متن چاپی	شماره صفحه
«برخاست» به معنای بلند شدن و «خواست» به معنای طلب کردن است. خ: «برخواست»	از جا برخاست	از جا برخواست	۳۸۹
به پانوشت ۴ مراجعه شود. که بر روی «لحم» در عبارت «ونهیتکم عن لحوم الأضاحی» ثبت شده است.	بر اهل سنت مخفی و مستور نیست	بر [؟] مخفی و مستور نیست	۳۹۹
این واژه در خ بدون نقطه و در م «ابن خرابه» ثبت شده است اما تقویم نص نشده است.	بویی	بوی	۴۱۳
این حکیمی باعیه علی. سبحان الله! این حدیث صحاح سنیان سنیان صریح است...	حکیمی باعیه علی. سبحان الله!	حکیمی باعیه علی). این حدیث صحاح سنیان صریح است...	۴۱۹
محکوم به <رضاء> و ایمان	ابن خنزبة	ابن خرابه	۴۲۰
یک آنچه تعلق دارد به حق امام	محکوم به <رضاء> و ایمان	محکوم به <رضاء> و ایمان	۴۲۲
مظلومه آن برگردنهای آنها (آنها) باشد	در بعضی اوقات بنابر امر	یک تعلق دارد به حق امام	۴۲۴
در بعضی اوقات بنابر امر امر خلاف، حدّ جاری فرموده	در بعضی اوقات بنابر امر	مظلومه آن برگردنهای آنها (آنها) باشد	۴۲۵
برانگاریم	در بعضی اوقات بنابر امر	خلقاً حدّ جاری فرموده	۴۲۵
بر روی خلاف پناه پاپوشها زده بود.	در بعضی اوقات بنابر امر	در بعضی اوقات بنابر امر	۴۲۸
حدت مزاجی و حرارت دین	در بعضی اوقات بنابر امر	در بعضی اوقات بنابر امر	۴۲۹
شجاع بطحا که بعضی (از) اهل سنت	حدت مزاجی و حرارت	شجاع بطحا که بعضی (از) اهل سنت	۴۳۱
<و> حاشا (وکلا)	شجاع بطحا که بعضی (از) اهل سنت	شجاع بطحا که بعضی (از) اهل سنت	۴۳۱
تأسی و اقتدا به بعضی (از) افعال آقا	و حاشا (وکلا)	و حاشا (وکلا)	۴۳۲
م: «روبرو» به جای «نژد» خ: «آمد نشانه ده» به جای: «راه مده».	هیچ قضیه را بر خود راه مده	هیچ قضیه را بر خود راه مده	۴۳۴

۳۱۲

آینه پژوهش | ۲۱۰
سال | ۳۵ شماره | ۶
۱۴۰۳ بهمن و اسفند

جمع‌بندی

ساده‌انگاری در خوانش نسخه و تقویم نشدن نص، دستبرد و حذف بندها و واژه‌ها، افودگی خودسرانه بدون نشانه یا توضیح در پانوشت و به طور کلی مسامحه در امانت داری، از جمله آسیب‌های تصحیح حدیث «علی مع الحق» از موسوعه فحیم عبقات الأئمّة است که این اثر ارزنده و گرانمایه را تصحیف و تحریف نموده است. هرچند کوشش بانیان این تصحیح برای نشر اثر قابل قدردانی است؛ اما اگر این کوشش‌ها با دقت و مهارت لازم همراه نباشد، چه بسا فرجامی بازگونه خواهد داشت و اثری ارزشمند را سست و ضعیف خواهد کرد. همچنین روشن است که هر اثر نوشتاری بیان‌کننده روش نویسنده یا شیوه مرسوم نگارش در زمان تألیف، ادبیات و نشانه‌های رایج و دیگر آثار تاریخی و ادبی است؛ از این‌رو برحی دست‌اندازی‌ها در متن به این بخش نیز آسیب وارد کرده است.

نقدهای این اثر با توجه به حجم اندک حدود هشتاد صفحه‌ای^۱ پرشمار است و نمی‌توان این اثر را تصحیحی قابل دفاع عرضه نمود. تأکید می‌شود که نسخه چاپی ناقص و گزینشی است و تمام نسخه اساس را دربر نمی‌گیرد؛ همچنین افزون بر نسخه اساس، پوشه‌ای دیگر نیز به تازگی یافت شده است؛ از این‌رو سزاوار است این اثر باری دیگر با تصحیحی مناسب به جامعه علمی عرضه شود. در پایان یادآوری می‌شود که نقد و بررسی حاضر گامی برای رشد بنیه‌های پژوهشی و جلوگیری از نشرهای مضمر و مخرب است و امید است بتواند در پیشگیری از اتفاقاتی مشابه سودمند باشد و به پژوهشگرانی که امر تصحیح را دنبال می‌کنند یاری رساند.

۱. گفتنی است حروف چینی و صفحه‌آرایی این اثر نیز چندان متعارف نیست، بلکه صفحات سفید و حاشیه‌ها زیاد است و فونت واژگان و فاصله بین خطوط نیز بیشتر از چاپ‌های مرسوم است؛ از این‌رو شمار صفحات اثر می‌توانست بسیار کمتر از این مقدار باشد.

کتاب‌نامه

- آقابزرگ تهرانی، محمد محسن؛ طبقات أعلام الشيعة؛ بیروت: دار إحياء التراث العربي، ۱۴۳۰ق.
- امین عاملی، سید محسن؛ أعيان الشيعة؛ تحقيق: حسن الأمین؛ بیروت: دارالتعارف للمطبوعات، ۱۴۰۶ق.
- امینی، عبدالحسین؛ الغدیر فی الكتاب والسنۃ والادب؛ قم: مؤسسه دائرة المعارف الفقه الاسلامی، ۱۴۳۶ق.
- دهخدا، علی‌اکبر؛ لغت‌نامه؛ زیرنظر محمد معین و سید جعفر شهیدی؛ چ ۲، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۷۷ش.
- دهلوی، عبدالعزیز (م ۱۲۳۹ق)؛ تحفه اثناعشریه؛ چاپ حروفی ۱۲۱۵ق، موجود در کتابخانه مجلس شورای اسلامی، تهران، به شماره ۲۲۱۲۸.
- سلطان‌العلماء، سید محمد بن سید دلدار‌علی؛ البوارق الموبقة؛ چاپ سنگی مطبع مجمع البحرين، لودهیانه.
- مامقانی، محمدرضا؛ معجم الرموز العامة؛ کربلا: مکتبة ودار مخطوطات العتبة العباسية المقدسة، ۱۴۴۳ق.
- موسوی لکهنوی، سید حامد حسین؛ عبقات الأنوار في إمامية الأئمة الأطهار (حدیث مدینة العلم)؛ چاپ سنگی مطبع مطلع الأنوار، ۱۳۱۷ق.

۳۱۴

آینه پژوهش | ۲۱۰
سال ۳۵ | شماره ۶
بهمن و اسفند ۱۴۰۳

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرستال جامع علوم انسانی